

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

ДИЈАЛЕКТИ И НАШ ЈЕЗИЧКИ СТАНДАРД — СОЦИОЛИНГВИСТИЧКИ ПРИСТУП ПРОБЛЕМУ*

АСИМ ПЕЦО

Филолошки факултет, Београд

UDK 803.61/.62—087

Изворни научни рад

Примљен: 29. октобра 1985.

Прихваћен: 23. децембра 1985.

1. Српскохрватски језички стандард почива на граматичкој структури новоштокавских говора, то ће рећи да његов гласовни систем у великој мјери одражава фонетску слику наших централних, новоштокавских говора; то ће рећи, даље, да његова деклинација и коњугацја, у принципу, знају само за оне облике које налазимо у говорима његове основице; то ће рећи, на крају, да његова прозодијска слика, у основним одликама, одговара стању које налазимо у тим народним говорима, у говорима новоштокавског типа. Али, ово никако не значи да у фонетици и морфологији, па и у акцентуацији, нема разлика између нашега језичког стандарда и стања које налазимо у новоштокавским говорима, говорима који, начелно узето, чине основицу нашега језичког стандарда. Тих разлика има. Оне нису ни тако ситне ни неуочљиве. Да се у то увјеримо довољно је погледати било који опис говора који се сматрају базичним за наш језички стандард и неки приручник из нашега језичког стандарда. Све је то и схватљиво и од раније познато. Познато је и то да ни Вуков језички образац, чак ни у вријеме када је заступао начело: *пиши како говориш*, или *пиши како народ говори*, није био потпуно вјерна слика говорне ријечи било кога краја наше језичке области. Вук је био свјестан те чињенице. Отуда и његово трагање за језичким обрасцем који би био заједнички, прихватљив и за шире области наше језичке територије. Резултат тих сазнања је Вуково начело о *опћенитој правилности*. А опћенита правилност подразумијева ширину захвата у граматичку структуру народних говора и укључивање свих тих особина у језички стандард. Отуда и чињеница да Вуков језик из посљедњих година његова живста, узет као цјелина, није вјерна слика ниједнога нашега говора, мада, опет, у том језичком узору нема ниједне, подвлачим: ниједне, особине која не би била својствена неком од говора који чине ужу основицу вуковског језика. Другачије речено, Вуков језик, из завршне фазе његове борбе за реформу, објединио је у себи особине мно-

* Реферат на XI конгресу слависта Југославије (Сарајево, октобар 1985)

гих наших народних говора и управо на тим темељима тај језички образац је и могао да се понуди као заједнички свима онима којима је српскохрватски/хрватскосрпски језик матерњи. Истина, у том језичком обрасцу има подоста особина које не налазимо у Вуковом завичају, ни у завичају Вукових предака, па ни у херцеговачким говорима као цјелини. Али, а то је битно, у том језичком обрасцу нема особина које нису узете из народних говора. Дакле, од самих зачетака нашега језичког стандарда, тј. од почетака стандардизације нашега језика на вуковским принципима, јавља се, и код нас, диглосија: *стандард* и *дијалекти*. И оба ова језичка обрасца имала су, у протеклих стотину и тридесет година, свој властити развојни пут, али, а то је овдје битно, и међусобно прожимање. Мада је стандардни (или књижевни) језик прихватио структуру једнога дијела наших народних говора, он ни у самом зачетку, то поново истичем, није био вјерна слика било којег од тих говора, а пошто су народни говори потпуно слободни у свом развоју, у протеклом времену број разлика се повећао. Јер, то је одвећ познато, једна ријеч, чином стављања на хартију престаје да живи свој властити живот. Она се ту окамењује и чува дати лик све док се чува хартија на коју је стављена. Говорна ријеч, опет, има свој живот. Чак и у случајевима када је она строго канонизирана, када се љубоморно чувају све њене одлике, она је подложна промјенама. А шта тек да се каже за народне говоре. Тај говорни образац у вјечитом је кретању. Ту ни часа нема статике. Отуда разлике које се јављају и код нас, па и у језичком стандарду.

2. Дешава се да стандардни језик, због ширења писмености и културе, јако заплусне народне говоре, да неке њихове специфичности сатјера у најзабаченије кутке и одузме им, на тај начин, општедијалекатску вриједност. На сх. језичком подручју, због познатих узрочника, ови процеси нису, до најновијег времена, били тако изразити. Па ипак, ми смо свједоци чињенице да се многе дијалекатске посебности губе, да изумиру заједно са старијим генерацијама, иако, опет, наши народни говори још увијек нуде подоста драгоцјених података и за историју нашега језика и за славистику уопште. То, исто тако, говори да се дијалекатске особине тешко повлаче. Чињеница је да наши народни говори, узети као цјелина, још увијек нуде особина на основу којих се може васпоставити наш старији граматички систем. Разлози за ово су јасни. Њих налазимо како у нашој историји, тако и у степену наше образованости. А све је то погодно чувању старијих особина. Тако се дешавало да су потомци прихватили говорне одлике предака. Измјене које су пратиле те говорне одлике кретале су се у оквирима општепознатих измјена у језику: оне никада нису биле ни скоковите ни опште.

Наше вријеме овдје уноси битне промјене. Пошто је наш цјелокупни послеријатни развитак карактерисала изразита динамичност

— у свим областима људске дјелатности, то се јасно одсликава и на односима који постоје између језичког стандарда и народних говора. Стандардни језик врши притисак на народне говоре. Многе дијалекатске одлике се повлаче. Али, дешавају се и обрнути процеси: народни говори јако заплускују наш језички стандард. Тако се дешава да ми данас лако распознајемо поријекло неког говорника или, чак, извориште неке радио или телевизијске емисије. Истина, нису све области језичке структуре подједнако изложене овим утицајима. Наш језички стандард, рецимо, љубоморно чува свој гласовни систем. Млађе генерације, последице завршене осмогодишње школе, остају без неких фонетских одлика својих родитеља. Иако се, опет, и у језичком стандарду јасно осјећају утицаји народних говора. Овдје, прије свега, мислим на однос стандардне и дијалекатске ијекавштине као и на проблеме везане за фонему *x* и африкате. Језичка норма је, до сада, успјела да сачува вуковски ијекавски образац, и највећем броју случајева, иако наша говорна слика показује другачије фонетске вриједности. То јест, ми и данас љубоморно чувамо вуковске ијекавске рефлексе старог вокала *ě*, иако смо свјесни да је мало ијекаваца који у свим појединостима поштују, у говорној ријечи, такав фонетски склоп. Овај наш конзерватизам има својих добрих страна. Основна је: чува се језичко јединство свих ијекавских средина, бар у писаној ријечи. Ако бисмо кренули ка полирању разлика између говорне и писане ријечи, појавиле би се, и не мале, разлике између појединих културних или националних средина, а то не би подржавало наше језичко заједништво. Дакле, ми смо свјесни да постоји несклад између говорне и писане ријечи наших ијекаваца, свјесни смо да тај несклад често није ни мали, па ипак им остајемо привржени прокламованим вуковским принципима ијекавских супституаната старог вокала *ě*. То чинимо свјесно, у жељи да списак већ постојећих разлика између појединих наших средина не чинимо већим. А ако бисмо поставили питање — *докле овако* —, одговор би могао бити: Све дотле док се они који се служе овим и оваквим језичким стандардом не одлуче на другачије нормирање у језику. Ово опет значи да је и код нас све присутније сазнање да се и матерњи језик мора учити како би се овладало његовим стандардом. Особине понесене из родног дома, макар то био и завичај Вукових предака, никако се *en masse* не могу проглашавати стандардним. И ту има особина које не улазе у стандард, а и стандард има особина које не познају говори овога типа. Ипак, можда би се могла овдје исказати једна жеља: Не би требало, ни на плану нормирања ијекавштине, бити одвећ круг. Ако један ијекавски лик »стриш«, ако је риједак у употреби, не би требало инсистирати на његовој искључивој исправности само зато што тај лик одговара изворном лику (примјер *дјејство*).

За овај облик нема јединственог става ни код наших граматичара и писаца правописа. Проф. Белић даје само облик: *дејство*. Истина, тај облик прати одредница: источни изговор. Али те одредни-

це нема са иницијалном секвенцом *дјеј-* тамо гдје бисмо је очекивали. Значи, проф. Белић није сматрао да такав лик може да постоји у ијекавском књижевном изговору. Боранић даје наведени фонетски лик: *дјејство*, али уз њега стоји звјездаца, што значи да је тај облик некњижеван, да му нема мјеста у књижевном изговору и писању. У *Правописним правилима* проф. Ј. Вуковића (Сарајево, 1949) налазимо и *дјејство* и *дјејствовати* и *дјејствовање* (с. в.). То прихвата и заједнички правопис из 1960: *дјејство -дјејстāvā, дјејствовати* (ијек). Послије појава заједничког правописа многи су то прихватили као обавезу и данас се, почесто, наилази управо на такав лик ових одредница.

Овдје је, несумњиво, проблем односа етимологијског и употребног лика. Етимолошки гледано исправни су ликови са секвенцом: *дјеј-*, али је чињеница да је такав гласовни склоп тежак за изговор и да он трпи дисимилацију, одстрањује се прво *-ј-*. Пошто је то општеговорни лик ријечи са овом основом, то би требало прихватити као једини стандардни лик тих ријечи. Овдје се никако не смије испустити из вида чињеница да је однос нашега стандарда и наших народних говора данас знатно другачији него што је то било прије педесет, па и прије двадесет година. У послеријатном периоду нагло се ширила мрежа школства, смањивао се број неписмених, а самим тим је дошло до већег преплитања језичког стандарда и народних говора. Ма колико ми љубоморно чували особине језичког стандарда, пракса нам показује да су једно наше жеље а друго наша стварност. Због тога би се и овдје морало имати више слуша за језичку стварност.

3. Подоста проблема, када је ријеч о односу нашега језичког стандарда и народних говора, имамо у ријечима са изворним обликом у којем се налази фонема *x*. Проблематика везана за судбину овога нашег констриктива позната је иоле писменијем човјеку са нашега говорног подручја. А стари је проблем како поступати са ријечима у којима је тај констриктив или супституисан другим неким сугласником, или је, пак, потпуно ишчезао из говора. *Правопис* из 1960. кренуо је ка некаквој досљедности. Отуда ту имамо *хамбар* не него *амбар*, *промаха* не него *промаја*, *хендек* не него *јендек*, *аждаха* не него *аждаја*, *проха* не него *проја*, на једној страни, а: *хладолез*, *хлaпeти/хлaпјeти*, на другој страни. Чини ми се да су овдје запостављени неки основни принципи на којима почива наше језичко заједништво. Наиме, чињеница је да у говору Муслимана одреднице које су овдје дате са *ј* мј. *x* живе искључиво у фонетском лику са очуваном фонемом *x*. Пошто је то чињеница, а чињеница је, исто тако, да су Муслимани равноправни и конститутивни чланови и наше друштвене и наше језичке заједнице, облици који живе у њиховом говору, или тачније у њиховим говорима, имају право опстанка у нашем стандардном језику. Ово тим више што су то наши зајед-

нички старији облици и што су у тој форми, због познатих разлога, они сачувани у њиховом изговору. Наравно, и у писму.

С друге стране, *Правопис* даје ликове *хладолеж* и *хлалети/хлал-јети*, мада је велико питање гдје се ти облици употребљавају.

4. Због свега тога мислим да је дошло вријеме да се приступи стварању новог ортографског и ортоепског приручника који би почивали на језичкој реалности, не губећи из вида ни оно на што нас обавезује наша традиција. То јест, другачије речено, новији приручници са овом проблематиком морали би да полазе од сазнања да се нашим језиком, као својим матерњим језиком, служи више народа. да су сви ти народи равноправни учесници у језичком стварању, па и у језичком нормирању. Ако би се полазило од таквих сазнања, лако би се нашла рјешења за све спорне проблеме. Нормирање не смије да запостави језичку стварност. А чињеница је, и несумњива, да српскохрватским/хрватскосрпским језиком, као својим матерњим језиком, говоре четири јужнословенска народа. Сам тај моменат налаже нам да будемо еластичнији при језичком нормирању, да прихватимо, као добро, све оно што је добро, прихваћено као нормативно, у било којој нашој језичкој средини. Идући тим стазама можда би се могло прихватити као стандардни и фонетски ликови: *хрвати се*, *хрђа*, *хрзати*, на једној страни, и: *лебац*, *леб*, на другој страни. А све ово због тога што су овдје наведени примјери, и управо у том фонетском лику, данас скоро општи на одређеним језичким подручјима (Муслимани имају искључиво ликове наведених примјера са иницијалном секвенцом *хр-*, а у цијелој Србији имамо данас облике *леб* и *лебац*). Наравно, ово су само моја размишљања, а од тога до норме пут је доста дуг.

5. Све ово говори да савремени језички нормативи морају почивати на језичкој реалности, водећи, при томе, рачуна да се не претјера у иновацијама. Језичка норма мора да буде еластична, да уважава резултате језичког развитака, али и да не прекида везе са својом културном баштином. Пошто је и наша историја нејединствена, пошто је и национални састав оних којима је сх. језик матерњи различит, јасно је да ће у нашој језичкој норми бити неуједначености; биће разлика и у фонетици, и у морфологији, и у синтакси, и у лексички. Ако. Све те разлике, узете као цјелина, никако, и никада, нису у стању да оспоре наше језичко заједништво. Таквих разлика, чак и у знатно већем броју, налазимо и у језицима који не знају за разлике које карактеришу наше језичко подручје. А ако је тачна народна мисао: *од изобиља глава не боли*, а биће да је тачна, онда ни у нашој језичкој норми не треба да нам сметају вишеструкости. То је све наше и као такво га треба примати.

6. Оно што је речено за фонему *x* у нашем стандардном језику, не би се могло рећи и за судбину наших африката. Истина, има доста наших народних говора у којима не постоје изоштрене раз-

лике између африкатских парова *ч-џ* и *ћ-џ*. Било је мишљења да се и то прихвати и дозволи свођење ових двају консонантских парова на један — онај посљедњи. Срећом, такво мишљење није наишло на одобравање већине језичких стручњака. А за такав став има повише разлога. И не само у историји и фонологији нашега језика него и у нашој језичкој стварности. Наиме, ако се овдје тражи прихватање облика типа *аждаха*, *проха* за стандардне, то се чини свјесно, јер такви облици живе у говорној и писаној ријечи цијелог једног народа на нашем језичком тлу, у говору Муслимана. А када су у питању проблеми везани за африкате, нема ниједнога нашега народа који, као цјелина, не би знао за два африкатска пара, тј. нема ниједнога народа у чијој фонетици, макар у неким областима наше језичке територије, не би постојали гласови *ч-џ* и *ћ-џ*. Тако, нпр., један дио муслиманских говора Босне и Херцеговине, па и Санџака, не зна за ова два африкатска пара; али, зато, у другим муслиманским говори-ма тих области јасне су артикулационе дистинкције између ових двају парова (источна Херцеговина, Босанска крајина, један дио Санџака, па и источне Босне), а у говору Хрвата западне Херцеговине никада и не долази до свођења ових двају сугл. парова на један, иако говорна слика Мостара одступа од тога. Уз то, и у говору мосларских Срба може се срести ова појава, али, зато, непосреднија околина овога града на Неретви иде ту заједно са Вуком. И, што је вриједно истаћи, ту и Муслимани иду са Вуком. Због тога, нема оправданих разлога да се у употреби африката ишта мијења у нашој језичкој норми.

7. За разлику од гласовног система, који одолијева притисцима народних говора, и чија стандардна норма не прихвата резултате еволутивних процеса, прозодијска слика наше говорне ријечи не показује такве одлике. Да се у то увјеримо довољно је погледати Даничићеве акценте у Маретићевој граматици и акценте у неком савременом приручнику из граматику нашега језика. Тако, нпр., ми данас сматрамо стандардним не само Вук-Даничићеве акценте типа *друго̀ва-друго̀вима*, *мѐне-мѐни*, *чита̀мо*, *жѐлите* него и оне којима до јуче није било мјеста у нашим језичким нормативима, тј. и акценте на иницијалном слогу типа: *дру̀го̀ва-дру̀говима*, *жѐлим-жѐлите*, односно силазни акценат на замјеничким облицима: *мѐне-мѐни*. Посљедњи акценти наметнули су се нашем језичком стандарду, а они су данас саставни дио прозодијског система великог броја народних говора, чак и оних који улазе у основицу нашега језичког стандарда. Уз ово, свакако, вриједно је указати и на чињеницу да је у послјератном периоду порастао број оних који су могли утицати на језичку норму, а самим тим је тај процес постао демократскији. Ако су раније овај посао обављали појединци, данас је то колективни чин у коме учествују сви заинтересовани. Резултати те ширине огледају се и у продору многих прозодијских особина које раније нису имале право опстанка у књижевном језику, тј. нису се могле наћи у

језичким нормативима. Истина, ми почесто злоупотребљавамо демократске принципе, и у свакодневном животу, и у језичкој нормативистици. Као посљедица тога јављају нам се, и у средствима јавног информисања, и прозодијске особине које никако не би могле да се укључе у наше језичке нормативе, тј. јављају се и силазни акценти ван иницијалног слога. Природно, језичка норма такве акценте не може да прихвати и сада се ту јавља несклад између норме и праксе. И он није мали, нити је скорашњи. Додајмо да то и није неки наш спецификум, а језичка проблематика постаје интересантна и за нестручњаке тек онда када се она појави као друштвени проблем. А то није добро. Брига о језику требало би да је стална друштвена брига, његовање језичке културе, и поштивање језичке норме не би смјели пасти на леђа ентузијаста и појединаца, него друштва као цјелине. Без тога, нема језичке културе, па ни писмености.

8. Тачно је да, у садашњем тренутку, све ово могу бити само лијепе жеље. Ипак, нисам присталица схватања да све треба препустити времену. Јесте, вријеме свуда, па и у језику, чини своје, али је, исто тако, истина да друштвени утицаји на развитак појединих појава, и у језику, нису безначајни.

9. И на крају: Језичка норма није дата једном за сва времена. То вриједи и за нашу језичку норму. Од својих зачетака до данас она је пролазила кроз различите фазе. Полазило се од принципа: *пиши како говориш* да би се стигло до *општештокавске коине*. А растојање између ових двају принципа никако није мало. Пошто је наша језичка норма прожета структуром народних говора, макар то било и уже језичко подручје, она не може да занемари стање које карактерише те говоре, иако, опет, није дужна да, у корак, слиједи еволуцију говора своје основице. Несклад је ту неминован. Уз то, нормативне разноликости, које су посљедица разуђености нашега језика, никако не би требало да су међе преко којих се не смије прелазити. Богатство и разноликости само оплемењују и обогаћују: и језички израз, и људски дух, а свака искључивост води мртвилу и расколу. Добро би било ако бисмо све ове послове препустили стручњацима. Они би брзо нашли заједничка рјешења заснована на научним чињеницама. Мада је тачно да наш друштвени систем дозвољава сваком члану наше заједнице да буде самосталан и у језичком нормирању, питање је да ли је, и лингвистички и друштвено-политички, корисно ићи таквом стазом. Јер, то не треба заборављати, језик ће надживјети све нас, заборавиће се и наши спорови, а како ће се потомци односити према нама, то понајвише зависи од нас и наших поступака. Нисам сигуран да смо у протеклих двадесетак година увијек мислили на будућност и наше земље и нашега језика. Чини се да сазријевају услови да се и ту нешто мијења. То мора да радује свакога коме будућност ове земље лежи на срцу.

DIALECTS AND STANDARD SERBO CROAT — A SOCIOLINGUISTIC APPROACH

Summary

The author addresses several complex problems that arise with respect to complex relationship between Standard Serbo Croat and its present-day dialects. It is argued that various vernaculars permeate the standard Serbo Croat and that varieties within the standard must not be any barrier to the change or modification within the standard Serbo Croat itself. It goes without saying that any language can only benefit from the richness and variety of its dialects, while any intolerance of the influence of the dialects upon the standard language will result in stagnation.